

Sergey Yu. MONAKHOV, Elena V. KUZNETSOVA, Vladimir P. TOLSTIKOV, Nataliya B. CHUREKOVA, *Amfory VI-I vv. do n.e. iz sobraniya Gosudarstvennogo muzeya izobrazitel'nykh iskusstv im. A.S. Pushkina / The Amphorae of the 6th-1st C. BC of the Pushkin State Museum of Fine Arts, Saratov: Amirit, 2020, 218 p., 38 fig. in text.*

De aproape un secol școala rusă (respectiv sovietică) de amforologie se bucură de un prestigiu tot mai mare în plan internațional.¹ Volumul propus acum atenției, care se înscrie într-o suită de cataloage similare publicate în ultimii ani de un colectiv de cercetători de la Universitatea de Stat din Saratov, sub îndrumarea lui S.Yu. Monakhov,² nu doar sporește acest prestigiu, ci ar putea fi considerat un model de urmat pentru toți cei care ar dori să prezinte materialul ceramic din colecțiile unor muzee. Pentru specialiștii din Rusia ar putea impune măcar acribia cercetării și

prezentarea bilingvă (rusă și engleză) a tuturor textelor. Pentru toți ceilalți s-ar putea remarca metoda de lucru și ținuta grafică impecabilă.

Proiectul de cercetare asumat de colegii din Saratov oferă o nouă perspectivă asupra unei categorii de material arheologic dintre cele mai importante odată cu intensificarea cercetărilor sistematice de teren, care au contribuit la diversificarea atenției istoriografice, focusată anterior exclusiv asupra obiectelor de artă (sculpturi, ceramică pictată, obiecte de podoabă etc.) și a resturilor arhitectonice.³ Din punct de vedere cantitativ, precizăm că în cele patru cataloage menționate mai sus au fost incluse 870 de amfore (cu un grad diferit de conservare), 364 dintre acestea fiind publicate pentru prima dată. Aproape toate provin din săpături arheologice sistematice desfășurate mai cu seamă după al doilea război mondial, iar cifrele nu oferă decât o idee vagă asupra totalului materialului amforistic rezultat.⁴

¹ Prima lucrare privind amforele de transport, considerată a fi deschizătoare de drumuri în plan internațional, ar fi teza de doctorat a lui B.N. Grakov, *Drevnegrecheskie keramicheskie kleyma s imenami astinomov*, Moscova, 1928; cf. recenzie publicată de A.N. Zograf în *Zeitschrift für Numismatik*, 40 (1930), p. 173-178. Pentru o sistematizare a literaturii foarte ample privind amforele și ștampilele de amforă descoperite ca urmare a cercetărilor arheologice desfășurate la nordul Mării Negre, vezi V. Cojocaru, *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*, vol. I. *Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica*, Cluj-Napoca, 2014, *passim*; vol. II. *Archaeologica*, Cluj-Napoca, 2018, p. 56, 87-88, 212-216, 381-385, 422, 713-722, 883-893, 951-952. În cele două cataloage bibliografice numele lui S.Yu. Monakhov (pentru a-l menționa doar pe autorul principal al volumului recenzat) apare menționat de nu mai puțin de 68 de ori.

² Este vorba de un proiect de cercetare, demarat în 2015, privind prelucrarea și publicarea amforelor din colecțiile celor mai importante muzee de profil din Rusia. Până acum au mai apărut următoarele volume: S.Yu. Monakhov, E.V. Kuznetsova, N.F. Fedoseev, N.B. Churekova, *Amfory VI-II vv. do n.e. iz sobraniya Vostochno-Krymskogo istoriko-kul'turnogo muzeya-zapovednika. Katalog*, Kerch – Saratov, 2016; S.Yu. Monakhov, E.V. Kuznetsova, N.B. Churekova, *Amfory V-II vv. do n.e. iz sobraniya gosudarstvennogo istoriko-arkheologicheskogo muzeya-zapovednika „Kherones Tavricheskii”*, Saratov, 2017; S.Yu. Monakhov, E.V. Kuznetsova, D.E. Chistov, N.B. Churekova, *Antichnaya amformaya kolleksiya Gosudarstvennogo Ermitazha VI-II vv. do n.e. Katalog*, Saratov, 2019. Această serie ar putea continua, deoarece colegii de la Saratov ar fi prelucrat într-o primă formă și materialul amforistic din colecțiile altor muzee (Evpatoriya, Simferopol, Feodosia, Yalta ș.a.), punându-se doar problema definitivării manuscriselor pentru tipar.

³ De exemplu, în cele 21 de volume din „Compte Rendu de la Commission Imperiale archéologique pour les années 1859-1881”, redactate de L. Stephani la St. Petersburg, în care era descris materialul arheologic păstrat la Eremitage sau descoperit în sudul Rusiei, nu am găsit nici o mențiune privind amforele de transport. Atenția sporită acordată „materialului de masă” (și celui

amforistic prin excelență) în arheologia clasică est-europeană în general și în cea din fostul spațiu sovietic în mod aparte poate fi explicată prin impunerea modelului de gândire marxist și a priorității acordate economicului (respectiv de impunerea unei tradiții în acest sens), dar ține și de evoluția arheologiei în plan internațional, indiferent de școală sau orientare ideologică. Altfel, ar fi mai greu de explicat contribuția importantă adusă de școlile americană și franceză (V. Grace, Y. Garlan, J.-Y. Empereur ș.a.) la studierea amforelor de transport sau prestigiul de care se bucură lucrările lui B.N. Grakov, I.B. Zeest, I.B. Brashinskiy, S.Yu. Monakhov ș.a. în istoriografia occidentală.

⁴ După mai bine de 10 ani de participare la săpăturile de la Olbia și Tyras cunoaștem din proprie experiență că materialul amforistic selectat pentru „depozitare” (amfore întregi/ întregibile, torți ștampilate sau gături și funduri de vas caracteristice unor tipuri mai puțin obișnuite) reprezintă doar o mică parte din totalul descoperirilor. Cea mai mare parte a materialului fragmentar (în cazul unui sit ca Olbia fiind vorba de tone de resturi amforistice după fiecare campanie de săpătură!) este consemnat doar statistic, după care se aruncă la „groapa de gunoi”. Privitor la ponderea amforelor din totalul materialului arheologic descoperit într-o așezare antică, vezi și observația autorilor volumului de față (p. 16): „In accordance with the distance from trading routes and layer specificity, the relative weight of container amphorae findings in excavation matter can range within 40-90%”. Cf. S.Yu. Monakhov, E.V. Kuznetsova, D.E. Chistov, N.B. Churekova, *Antichnaya amformaya kolleksiya Gosudarstvennogo Ermitazha ...*, p. 11: „Poskol'ko amfory byli vobrebovannoy taroy dlya morskoy transportirovki razlichnykh tovarov (...), to na vsekh bez iskluyeniya antichnykh pamyatnikakh prisustvuyut ikh fragmenty, udel'nyi ves kotorykh sostavlyayet ot 40 do 90% ot obshchego chisla nakhodok, v zavisimosti ot udalennosti ot tovgovykh putey i spetsifike sloya (Deoarece amforele erau recipientele cele mai solicitate pentru transportul maritim al diferitelor mărfuri [...], fragmentele acestora sunt atestate în toate situările antice fără nici o excepție, ponderea lor constituind între 40 și 90% din totalul descoperirilor, în funcție de distanța față de căile de comerț și de specificul stratului de cultură)”.

În cazul volumului de față au fost studiate și incluse în catalog 103 amfore de transport, aparținând următoarelor centre: Chios – 29 ex.; Thasos – 13 ex.; Heraclea Pontica – nouă ex.; tipul „Protothasos” – șapte ex.; centre de producție neidentificate – șapte ex.; Lesbos – șapte ex.; Klazomenai – patru ex.; Cnidos, Corint, Mende, Peparethos, Sinope – câte trei ex.; Ainos și Rhodos – câte două ex.; centre vest-pontice – două ex.; Ikos, Cos, Paros, Teos, tipul „Murighiol”, Erythrai, amfore romane – câte un ex. Peste 90% din material provine ca urmare a cercetărilor arheologice desfășurate în centrele bosporane, cca. două treimi revenind amforelor descoperite la Pantikapaion (42 ex.) și Phanagoria (26 ex.).

La includerea în catalog s-a ținut cont de ordinea cronologică (și de gruparea pe centre de producție) – din al treilea sfert al secolului al VI-lea până la începutul secolului I a. Chr. O mențiune aparte ar merita în acest sens amfora de tip Sinope-V (p. 187), pentru care a fost păstrată o datare mai largă: secolele I a. Chr. – I p. Chr. În mod excepțional, a fost inclusă și o amforă romană (inedită), cu ștampila „SES” și datată între 135 și 150 p. Chr.⁵ La prezentarea fiecărui vas s-a ținut cont de descrierea morfologică,⁶ publicațiile anterioare (în cazul pieselor inedite a fost făcută precizarea respectivă), analogii,⁷ datare, dimensiuni,⁸ proveniență (contextul descoperirii), starea de conservare, numărul de inventar. Descrierea fiecărui vas este însoțită de desen și fotografie (ambele la scară de 1:10), ca și de desene ale piciorului și buzei la scară de 1:2. Fotografiiile stampilelor sunt redată la scară de 1:1.

Catalogul în sine deja ar putea fi un instrument de lucru indispensabil pentru arheologii interesați într-o primă identificare/tipologizare a materialului în perspectiva întocmirii rapoartelor de săpătură, ca și pentru cei preocupați de publicarea lui ulterioară. Dar valoarea volumului de față, ca și a celor anterioare menționate la n. 2, este sporită de descrierea multor complexe arheologice în care a fost descoperit materialul amforic catalogat. Mai exact, pe ansamblul celor patru colecții muzeale publicate

deja este vorba de 80 de complexe arheologice (morminte, gropi menajere, încăperi, fântâni ș.a.), dintre care 32 descrise pentru prima dată. Pentru 27 dintre complexele publicate anterior au fost făcute precizări asupra materialelor din componența acestora sau asupra datării.

În cazul colecției din Muzeul Pușkin de Stat de Arte Plastice (GMII)⁹ au fost descrise 10 complexe (capitolul 2, p. 43-82), în care – pe lângă amfore – se distinge ceramica pictată și cea cu firnis negru, unele exemplare permițând datări mai exacte. Remarcăm și de această dată calitatea excelentă a fotografiilor și desenelor care ilustrează descrierea. În mod aparte, atragem atenția asupra complexului format de groapa nr. 1 de la Hermonassa, datat între ultimul sfert al secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea (p. 49-52), în care materialul ceramic era însoțit de patru „delfinași” olbieni de bronz. Descoperirea ar putea servi drept un argument indirect important privind valoarea monetară a pieselor respective, dar nu putem insista aici asupra acestui aspect.¹⁰

Capitolul I, intitulat „Istoria formării colecției amforice a Muzeului Pușkin de Stat de Arte Plastice” (p. 21-42) depășește sensibil orizontul de interes al arheologilor și amforologilor. Descrierea, însoțită de imagini color și de micromedaliaone relevante ale cercetătorilor care au contribuit la îmbogățirea colecției GMII, interesează în egală măsură pe istorici și pe toți cei pasionați de istorie și cultură.

Pe lângă cele două capitole introductive și catalog, lucrarea mai conține patru anexe care includ bibliografia (anexa 1), numele geografice (anexa 2), numele de persoană (anexa 3), numele magistraților și fabricanților (anexa 4). Nu lipsit de interes este și rezumatul final (p. 216-217), pe baza căruia un cititor mai grăbit își poate face o idee destul de clară asupra ansamblului volumului. Făcând abstracție de tirajul poate prea mic,¹¹ remarcăm în concluzie că avem de a face cu o carte care face multă cinste istoriografiei ruse, ca și domeniului amforologiei în general.

Victor COJOCARU

⁵ Între timp, această amforă – extrem de rară pentru ținuturile nord-pontice – a fost publicată de S.Yu. Monakhov, *Podarok vozhdyu: rimskaya amfora s kleymom Sestiya iz GMII (Gift to the chief: A Roman amphora with the Sestius stamp from the Pushkin SMEA)*, în: *The Lower Volga Archaeological Bulletin*, 19.2 (2020), p. 306-310.

⁶ Pentru a da și un exemplu în acest sens, să ne fie permis a cita aici descrierea, în engleză, de la primul număr din catalog (p. 85): „a roller-shaped rim highlighted by short undercutting; a funnel-shaped high neck; an ovoid body; a sharply-ridged toe with a deep mushroom-shaped hollow. The rim is covered with brown glazed paint; with two stripes on the upper half of the body and the same paint stripe on the lower half of the body; and vertical stripe of paint running down from the rim along the handles to the lower horizontal band”.

⁷ Apreciem cunoașterea excelentă nu doar a literaturii ruse ci și a celei internaționale. Dintre autorii români apar menționați A. Avram, M. Bărbulescu, I. Birzescu, L. Buzoianu, M. Coja, V. Lungu, E. Teleagă.

⁸ H – înălțimea vasului; H₀ – adâncimea acestuia; H₁ – înălțimea părții superioare; H₃ – înălțimea gâtului; D – diametrul corpului; d – diametrul gurii; d₁ – diametrul buzei; V – volum (ultimul calculat doar de opt ori, cu trimeri la I.B. Brashinskiy, B.N. Grakov și I.B. Zeest).

⁹ Colecția de amfore a muzeului GMII a fost prezentată de către autori și cu prilejul unui articol recent, în: *Vestnik Drevney Istorii*, 80.2 (2020), p. 482-496.

¹⁰ A se vedea studiul nostru din numărul de față al „Arheologiei Moldovei”. Totodată, asupra „delfinașilor” olbieni intenționăm să revenim ulterior printr-un studiu separat.

¹¹ Doar 300 exemplare, dar insuficiența tirajului abia dacă poate fi imputată autorilor, care încearcă să supraviețuiască „supt vremi”. Cu atât mai de apreciat este strădania lui S.Yu. Monakhov de a trimite volumul pe adresa mai multor colegi din afara Rusiei (între care și subsemnatul). De altfel, la prima expediție cărțile nu au putut ajunge la destinatari, fiind reținute și returnate expeditorului de către vama din Liov/Ucraina (în contextul politizării exacerbate a problemei Crimeii de după 2014).

Sylvie Yona WAKSMAN (Ed.), *Multidisciplinary approaches to food and foodways in the medieval Eastern Mediterranean, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon, 2020, 508 p.*

Volumul colectiv editat de Sylvie Yona Waksman cuprinde circa 30 de articole și studii elaborate de către arheologi și istorici cu diferite preocupări în domeniul emergent al cercetării istoriei și culturii alimentației medievale din regiunea Mării Mediterane. Aceste contribuții reprezintă, în mare parte, rezultatele științifice obținute în proiectul POMEDOR „Populations, poteries et alimentation en Méditerranée orientale médiévale” / „People, pottery and food in the medieval Eastern Mediterranean”¹, în cadrul căruia cercetătorii au abordat problema evoluției practicilor alimentare și a căilor de aprovizionare cu alimente pentru perioade de tranziție caracterizate prin semnificative mișcări de populații cu identități culturale și practici culinare diferite, precum cele din timpul cruciadelor sau a cuceririlor otomane, având ca sursă principală de studiu ceramica. Totuși, lucrările acoperă un câmp de cercetare destul de larg, incluzând și contribuții venite din domeniul arheozoologiei, paleoantropologiei, studierii textelor și a iconografiei.

Partea introductivă a cărții cuprinde o prezentare detaliată a proiectului – *Introduction. The POMEDOR project „People, pottery and food in the medieval Eastern Mediterranean”* (p. 17-51), semnată de Sylvie Yona Waksman, specialistă în domeniul studierii ceramicii medievale provenită din lumea bizantină și Orientul Mijlociu și coordonatoare a Laboratorului „Archéologie et Archéométrie”², Maison de l'Orient et de la Méditerranée din Lyon (Franța), sub egida căruia a fost implementat proiectul respectiv. Autoarea prezintă pe larg contextul istoriografic, scopul proiectului, limitele geografice și cronologice, selectarea surselor și a contextelor arheologice, sursele documentare și iconografice valorificate, investigațiile de laborator. Câteva pagini se referă la rezultatele științifice obținute în cadrul proiectului în ceea ce privește problema producerii recipientelor și căile de aprovizionare cu alimente, gătitul și consumul în Levantul medieval și Cipru, transformările demografice, practicile alimentare și olăritul în vestul Anatoliei în epocile bizantină și otomană etc. În ultimii ani, metodologia studierii aspectelor legate de căile de aprovizionare cu produse alimentare și consum a suportat o evoluție spectaculoasă, contribuind la găsirea unor răspunsuri privind viața economică, socială și culturală din epoca medievală. În acest sens, spre deosebire de spațiul occidental, realitățile din Estul Mării Mediterane rămân încă puțin explorate, dacă luăm în considerare contribuțiile la istoria și cultura alimentației medievale ale lui B. Laurioux (2002, 2005), M. Montanari (2004, 2012), C. M. Woolgar (2006, 2016) ș.a. Potrivit cercetătoarei S. Y. Waksman,

situația se explică prin deficitul de date arheologice primare provenite din răsăritul Mării Mediterane, săpăturile arheologice în acest areal fiind puține, cu unele excepții (Acra, Amorium, Istanbul ș.a.), precum și prin numărul mic de specialiști în arheologia bizantină, cruciată, islamică. De asemenea, se arată că cercetările au fost focalizate pe studiile de caz din Grecia, Turcia, Cipru și Levant, spațiu în care au avut loc importante transformări demografice în perioada evului mediu și, prin urmare, schimbări în ceea ce privește căile de aprovizionare cu alimente și tradițiile culinare (bizantină, latină, musulmană, otomană ș.a.). Un aspect esențial al cercetărilor se referă la impactul factorului politic și militar asupra disponibilității materiilor prime, a tehnicilor de producere și a evoluției repertoriului de recipiente ceramice utilizate în această perioadă la depozitarea, transportul, gătitul și consumul de alimente, de la amfore până la vasele de servit.

Primele opt studii se referă la istoria și cultura alimentației medievale din Cipru și Levant. În lucrarea sa, *Du lac de Limassol aux tables de Nicosie: pêcheries et consommation de poissons à Chypre sous la domination latine (1191-1570)* (p. 61-73), Philippe Trélat (Rouen, Franța), își propune relevarea importanței pescuitului și a consumului de pește în regatul medieval al Ciprului în timpul dominației dinastiei Lusignan (1192-1474), apoi în cea a venețienilor (1474-1571). Autorul arată că puterea regală controla pescuitul din lacul Akrotiri de lângă Limasol, asigurând aprovizionarea cu pește a elitelor latino-cipriote și distribuirea produselor mării atât în cele două piețe urbane principale, cât și în alte zone europene. Astfel, Ph. Trélat scoate în evidență faptul că o autoritate politică centrală, străină inițial în insulă, a reușit să inițieze exploatarea unei resurse locale de hrană, aprovizionând cu un produs alimentar important piețele locale și sporind veniturile coroanei prin exportul de pește sărat.

Gilles Grivaud (Rouen, Franța) semnează articolul *Les tavernes (canutes) comme instruments de contrôle économique et social dans le royaume de Chypre aux XIIIe-XVIe siècles* (p. 75-85), în care analizează statutul tavernelor din regatul cipriot și modalitățile de control exercitate de franci, apoi de venețieni, asupra vieții cotidiene a societății insulare.

În articolul său, *Food, wine and the Latin clergy of Lusignan Cyprus, 1191-1473* (p. 87-95), Nicholas Coureas (Nicosia, Cipru) ne prezintă rezultatele studierii surselor documentare (corespondență papală, testamente episcopale, registre de venituri și cheltuieli ș.a.) în ceea ce privește rolul Bisericii și a clerului latin asupra producătorilor, consumatorilor și distribuitorilor vinului și a produselor alimentare din Cipru în secolele XIII-XV.

Lucrearea *Archaeological and archaeometric investigations into cooking wares in Frankish and Venetian*

¹ Mai multe detalii pe <https://www.pomedor.mom.fr> (site accesat la 09.10.2021).

² Detalii pe <https://www.arar.mom.fr/annuaire/waksman-yona> (site accesat la 09.10.2021).

Cyprus (p. 97-112), semnată de Ruth Smadar Gabrieli (Sydney, Australia), Alessandra Pecci (Barcelona, Spania) și Anastasia Shapiro (Israel), Sylvie Yona Waksman, cuprinde rezultatele analizei comparative a olăriei cipriote de tradiție locală din secolul al XII-lea și a vaselor de gătit folosite după cucerirea insulei de către cruciați și mai ales în perioada secolelor XIII-XIV, care indică schimbări în ceea ce privește aprovizionarea cu vase din Levant, în special importul din zona Beirut. Eșantioanele de materiale ceramice provenite din siturile de la Paphos și Nicosia au fost supuse cercetării arheometrice, incluzând analize petrografice și chimice și analize reziduale de conținut al recipientelor.

Următorul studiu, *The impact of the Crusades on ceramic production and use in the southern Levant. Continuity or change* (p. 113-146), elaborat de Edna J. Stern (Israel), Anastasia Shapiro, Sylvie Yona Waksman iese în evidență prin analiza multidisciplinară a problemei producerii ceramicii și consumului în sudul Levantului în perioada de după dominația califilor fatimizi. Autorii au urmărit stabilirea impactului cruciadelor asupra producerii vaselor de lut în această regiune și tipologia recipientelor, precum și rețelele de distribuție. În același registru al cercetării multidisciplinare a vaselor pentru producerea zahărului se înscriu studiile *Ceramic evidence for sugar production in the 'Akko plain: typology and provenance studies* (p. 163-189), semnat de E.J. Stern, A. Shapiro, N. Getzov (Israel) și S.Y. Waksman, și *Some thoughts on sugar production and sugar pots in the middle islamic to Mamluk periods in Jordan* (p. 191-205) de Richard E. Jones (Glasgow) și Anthony Grey (Wales), care plasează producerea zahărului medieval în Palestina și Iordania.

Următoarele treisprezece contribuții au fost grupate în compartimentul „Byzantium and beyond”. Articolul *“What is plate and cooking pot and food and bread and table all at the same time?”* (p. 211-227), semnat de Ilias Anagnostakis (Grecia), ne prezintă o interesantă incursiune în lumea bizantină prin analiza textelor lui Eustathios din Thessaloniki, care se referă la vasele de gătit și servit, precum și la felul cum arăta o masă în această perioadă.

În lucrarea sa, *Dogs, vultures, horses and black pudding. Unclean meats in the yeux of the Byzantines* (p. 229-237), Beatrice Caseau (Paris-Sorbonne) se referă la alimentele interzise în mediul bizantin în secolele X-XIV, în special, carnea de cal considerată „necurată”, dar consumată în teritoriile locuite de turanici (pecenegi, cumani, mongoli și bulgari).

În continuare, articolul *Ceramic vessels and food supplies: Chalcis as a major production and distribution centre in the Byzantine and Frankish periods* (p. 239-253), elaborat de N. D. Kontogiannis, S. S. Skartsis, G. Vaxevanis (Grecia) și S.Y. Waksman cuprinde o analiză a ceramicii și consumului de produse alimentare în perioada bizantină, anumite vase de lut prezentând similitudini cu descoperirile din așezările urbane de pe teritoriul Moldovei secolelor XIII-XIV.

Un alt articol, *The composition of church festive meals in a medieval Christian community in the southern Crimea, based on ceramics and faunal materials* (p. 295-305), semnat de Irina Teslenko (Ukraina), reprezintă rezultatele unei analize integrate a materialelor ceramice și a resturilor faunistice, încercând reconstituirea compoziției unei mese festive în una dintre comunitățile creștine din sudul Crimeii.

Volumul include și contribuția cunoscutului istoric francez Michel Balard (Paris-Sorbonne), care în articolul său *L'approvisionnement des villes d'Orient par les marchands italiens (XIIIe-XVe siècles)* (p. 323-330), se referă la evoluția relațiilor comerciale dintre Europa occidentală și Orient spre sfârșitul epocii medievale, concluzionând că principalele produse alimentare furnizate de către negustorii italieni la Constantinopol și în spațiul pontic erau cerealele, peștele, sarea și vinul. Rolul de intermediari al negustorilor italieni (genovezi și venețieni) le aducea un profit deosebit, având posibilitatea să impună clienților din Orient anumite prețuri la produse și să își mențină supremația în aprovizionarea Constantinopolului și a orașelor pontice cu alimentele necesare.

Cea de-a treia parte a volumului, *Trading goods, trading tastes*, cuprinde cinci studii, care abordează problema relațiilor comerciale și aprovizionarea cu produse alimentare a centrelor urbane din răsăritul Mării Mediterane și a Mării Negre.

În lucrarea sa, *One amphora, different contents - the multiple purposes of Byzantine amphorae according to written and archaeological data* (p. 403-416), Evelina Todorova (Bulgaria) ne prezintă rezultatele studierii amforelor bizantine utilizate pentru depozitarea și, mai ales, transportul vinului și uleiului la distanțe mari în secolele IX-XV.

Studiul, intitulat *Residue analysis of medieval amphorae from the Eastern Mediterranean* (p. 417-428), elaborat de A. Pecci, N. Garnier (Franța) și S.Y. Waksman, reprezintă un bun model pentru cercetarea unei categorii de vase ceramice prin metode instrumentale. Autorii ne comunică rezultatele primelor investigații efectuate pe reziduuri din conținutul amforelor medievale pentru regiunea din răsăritul Mării Mediterane, identificând similitudini în ceea ce privește alimentele transportate în vasele descoperite în spațiul pontic, în special, în Crimeea.

În continuare, un alt studiu aparținând cercetătorilor Yana Morozova (Ukraina), S.Y. Waksman și Sergei Zelenko (Ukraina) *Byzantine amphorae of the 10th-13th centuries from The Novy Svet shipwrecks, Crimea, The Black Sea. Preliminary typology and archaeometric studies*, p. 429-445), este dedicat problemei tipologiei amforelor bizantine din secolele X-XIII descoperite la Novy Svet în Crimeea. Vasele au fost analizate din perspectiva arheometrică, fiind clasificate și în funcție de rezultatele analizelor chimice a pastei.

Un studiu interesant despre transportul produselor alimentare în amfore în perioada bizantină (secolele XII-

XIII), *The transportation of amphorae, tableware and foodstuffs in the Middle and Late Byzantine Period: the evidence from Aegean shipwrecks* (p. 447-481), aparține lui George Koutsouflakis (Grecia). Autorul a repertoriat 56 de puncte din Marea Egee în care au naufragiat vasele bizantine, care transportau produse alimentare în amfore de diferite tipuri. El identifică tipurile de amfore și le analizează din punct de vedere cronologic și spațial.

Ultimul articol, *Food habits and tableware in Venice: the connections with the Mamluk Sultanate* (p. 483-491), elaborat de Valentina Vezzoli (Beirut), cuprinde rezultatele analizei practicilor alimentare, a recipientelor și ingredientelor folosite în bucătăria din Veneția și relațiile comerciale cu sultanatul mamelucilor din Egiptul medieval în secolele XIII-XVI.

Cartea se încheie cu un consistent capitol de considerații finale și un apendice de termeni în limba greacă utilizați în perioada medievală, care desemnau unelte și

ustensile de bucătărie, diferite obiecte și instalații legate de gătit și produse alimentare.

Se cuvine să consemnăm densitatea de idei întâlnite în paginile volumului, metodologia cercetărilor și prezentarea grafică deosebită a rezultatelor obținute.

În concluzie, volumul este deosebit de util celor preocupați de domeniul istoriei și culturii alimentației medievale în spațiul românesc, încă foarte puțin studiat în istoriografia noastră, având conexiuni permanente, timp de secole, cu civilizația mediteraneană. Astfel, contribuțiile specialiștilor consacrați în studierea acestei problematice din diferite centre europene de cercetare, sunt edificatoare, acoperind în demersurile lor un areal vast de la Marea Mediterană la Marea Neagră, dar focalizate, totuși, în mare parte, pe regiunea din estul spațiului mediteranean.

Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU

T. SOROCEANU, E. SAVA, *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai während der Bronze- und Früheisenzeit*/Т. Сорочяну, Е. Сава, *Металлические сосуды от Карпат до Западного Алтая в эпоху бронзы и раннем железном веке, Seria Tyragetia International II, Chișinău 2020, Band/Том I. 569 pag (ISBN 978-9975-87-729-9; 903.23 „637/638”); Band/Том II. 309 pag. (ISBN 978-9975-87-752-7; 903.23 „637/638”)*

Cu puțin timp în urmă anunțam, dintr-o sursă sigură, publicarea unui volum privind vasele de metal descoperite la est de Carpați, până la Caucaz și în estul Kazahstanului¹. La un an de la acea veste primeam deja din partea autorilor primul volum din sinteza *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai*. Primul gând care mi-a trecut prin minte, având volumul în mână, a fost o discuție pe care am avut-o cu Tudor Soroceanu în toamna anului 2009, pe când vizitam Muzeul Național de Istorie a Moldovei, cu ocazia unui Humboldt Kolleg organizat de directorul acestui muzeu Eugen Sava. Stăteam și admiram cazanul cu trei picioare de la Gaidar și ne întrebam despre originea acestui tip de vas. Cărcotași din fire cum suntem amândoi, remarcam că vasul nu prea corespunde desenului publicat de V. Dergačev². După analiza pe care T. Soroceanu a făcut-o recipientelor de metal pre-scitice, descoperite pe actual teritoriu al României³, era cât se poate de clar că mediul său

cultural nu era unul central european. Eram curios să aflu povestea lui.

Din părțile introductive ale primului volum (*Vorwort și Einleitung*, p. 7-14) aflăm etapele parcurse până la publicarea monografică a recipientelor metalice est carpatice. Experiența anterioară, relațiile amicale dintre cei doi autori, sprijinul constant acordat de profesorul Svend Hansen, la care s-au adăugat peste 100 de persoane (cărora li se adresează mulțumirile de rigoare), ce au contribuit într-un fel sau altul la concretizarea acestui efort, au dus ca pe parcursul a peste 7 ani de muncă să fie reunite descoperiri arheologice de pe un teritoriu de mai bine de 4.000.000 de km².

De la bun început trebuie spus că volumele nu respectă modelul tradițional din seria *Prähistorische Bronzefunde*, rigid și depășit astăzi metodologic. Oricum, acest proiect s-a împotmolit undeva în birocracia germană și se pare că a eșuat. Arealul avut în vedere acoperă teritoriul mai multor țări: Serbia, România, Republica Moldova, Ucraina, Polonia, Federația Rusă, Kazahstan și Uzbekistan. Spațiul geografic (*I.A.1. Das Arbeitsgebiet und seine geographisch-geomorphologischen Charakteristika și I.A.2. Die befundmäßige Begründung des Arbeitsgebietes*, p. 15-24), foarte divers, este mărginit la vest și sud-vest de Carpați, în sud și sud-est de Dunăre, coasta Mării Negre, Crimeea și Munții Caucaz iar în est de coasta nord-estică a Mării Caspice, Munții Urali și mai departe spre est până în vestul Munților Altai. Din istoricul cercetărilor (*I.B.*

¹ F. Gogăltan, *Tudor Soroceanu și cercetarea epocii bronzului*, în *Tyragetia*, XIII, 1, 2019, 499.

² V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, în *PBF*, XX, 9, Stuttgart, 2002, 135, 216.

³ T. Soroceanu, *Bronzefunde aus Rumänien. III. Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. Descoperiri de bronzuri din România. III. Vasele de metal pre-scitice de pe actualul teritoriu al României*, în *Biblioteca Muzeului Bistrița. Seria Historica*, 16, Bistrița, Cluj-Napoca, 2008.

Forschungsgeschichte, p. 25-50), structurat pe etape de la mijlocul sec. al XIX-lea până la sfârșitul primului război mondial, perioada 1919-1945, 1946-1991 și 1992-2020, aș reține doar comentariul pertinent la cea mai recentă monografie privind cazanele nituite ale epocii bronzului din „marea stepă”⁴. Apărută în 2018, lucrarea, care poate fi accesată și electronic, nu oferă un catalog complet al descoperirilor, ilustrația este în general preluată din literatura de specialitate fără a fi verificate piesele originale, iar discuțiile privind aspectele tipologice, condițiile de descoperire etc., lipsesc. Autorii ucraineni și ruși probabil că nu au vrut să piardă startul „competiției”, știind că urmează să fie publicată această monografie. Rezultatul este mediocru. Referitor la metodă (*I.C. Zur Methode*, p. 51-54), plecând de la un catalog cât mai complet al diverselor categorii de vase de metal și trecând peste ordonarea tipologică, cronologică și corologică, suntem atenționați că accentul se va pune și pe rolul social și cultic al acestor recipiente. De aceea s-a acordat o atenție specială condițiilor de descoperire. În strânsă legătură cu aceste aspecte stă și consemnarea stării generale de păstrare a vaselor metalice (*I.D. Bemerkungen zum Material*, p. 54-56). Sunt de remarcat cazurile de distrugere intenționată, totală sau parțială a unor vase.

După acest prim capitol, urmează partea cea mai consistentă a primului volum: *Katalog der Funde*, p. 57-479). Sunt prezentate alfabetic, nu pe regiuni sau țări, 86 de locații care conțin vase din cupru și bronz și 3 descoperiri de vase de aur. Catalogul a fost structurat să cuprindă următoarele informații: numele localității (completat cu cel actual acolo unde a fost cazul), amplasarea administrativă și țara; locul de descoperire; condițiile/circumstanțele în care s-a făcut descoperirea; descrierea fiecărui recipient pe baza bibliografiei și comentarii cu privire la exactitatea acestor informații sau acolo unde a fost posibil propria descriere; alte categorii de piese asociate (dacă au existat); datarea și atribuirea culturală conform datelor din bibliografie; locul de păstrare și numărul/numerele de inventar; observații (cât mai detaliate); după prezentarea în limba rusă a acestor date urmează bibliografia și utile informații/surse suplimentare. Ilustrația a fost preluată din literatură, fiind comparate grafic diversele publicații și semnalate eventualele diferențe. Aici este cazul să menționez faptul că din cele 89 de descoperiri, 35 au fost documentate din nou sau pentru prima dată grafic și/sau foto, fie de către autori fie de către colegii care au avut acces la piesele originale (Antoniny, Askanija Nova, Băleni, Borisoglebsk, Bulgar, Cernavodă, Dikij Sad, Domaška, Gaidar, Gorjačevodskaja, Gorodišče, Ivanovskij poseolok, Jagorlyckij Zaliv,

Kamenka, Komsomol'skij, Konstantinovka, Korovija, Lapas, Mesić, Michajlovka, Molești, Novopavlovka, Odessaer Museum, Orbeasca de Sus, Pavlovka, Perm' (1), Pjatigorsk, Podolien, Pokrovka, Popeasca, Staro-Michajlovka, Suvorovskaja, Uașchitu, Žabotin, Zajsan). La acest catalog se mai adaugă un număr de 16 descoperiri care din diverse motive nu au fost cuprinse în catalogul principal. Dintre acestea 3 (Buston, Kočerežki, Nurataldy) au fost studiate după piesele originale. Această realitate a documentării recipientelor de metal est europene arată un efort pe care nu am cu ce să-l compar. Am avut doar curiozitatea de a verifica, de parcă nu știam seriozitatea autorilor, calitatea informației. Ca o completare la catalogul/repertoriul principal, sunt adăugate date despre cele mai reprezentative/citate vase de metal ca analogii din afara spațiului avut acum în vedere. La catalog se mai adaugă două anexe: noi descoperiri din Ucraina și Kazahstan (*Neue Fundorte aus der Ukraine und Kasachstan*, p. 481-526), în număr de 22, care au ajuns la cunoștința autorilor după definitivarea manuscrisului. Este vorba cu precădere despre piese care au provenit din săpături ilegale făcute de „căutătorii de comori”, fiind propuse spre vânzare pe paginile de internet. Evident că acestea sunt și cele mai frumoase exemplare dintre toate cele ilustrate în monografie și care au importanță lor, cu toate că au fost rupte din context. Anexa II (*Tabellen der Metallanalysen*, p. 527-541) cuprinde analizele metalografice ale unor recipiente consemnate în literatura de specialitate sau noile analize realizate de S. Kraus și care sunt discutate în volumul al doilea al monografiei. Acest prim volum se încheie cu bibliografia (*Literatur*, p. 543-562) și un mic rezumat în limba română, însoțit de lista ilustrațiilor (p. 563-569).

Volumul al doilea continuă prin capitolul al III-lea (*Auswertung*, p. 9-261) analiza recipientelor repertoriare în primul volum. Trebuie precizat că varianta în limba germană a textului este mult mai consistentă decât cea în limba rusă, care este de fapt un rezumat. Prin aceasta se permite celor care nu cunosc limba rusă o mai bună familiarizare cu literatura spațiului ex sovietic. Lumea vaselor de metal prescitate est europene este concis caracterizată (p. 9-10): este vorba despre circa 225 de piese care provin din 127 de locații, un număr foarte mic de recipiente având în vedere imensitatea spațiului analizat (peste 4.000.000 de km²). În Transilvania de exemplu, un teritoriu de ca. 150.000 km², se cunosc peste 60 de locații cu vase de metal. Figura 232 (Abb. 232) este mai mult decât sugestivă pentru această realitate. De asemenea ele nu sunt uniform repartizate: la vest de Nistru au fost cartate 41

⁴Т.Ю. Гошко, С.А. Агапов, В.В. Отрощенко, *Металеві казани з великого степу за доби пізньої бронзи*, КИЄВ, 2018.

de descoperiri, ca. 28 între Nistru și Nipru, iar, cu excepția Caucazului de nord (22 de descoperiri), în restul teritoriului de la Nipru până în estul Kazahstanului se cunosc doar 36 de descoperiri. Din punct de vedere statistic toate aceste piese reprezintă numai 5% din totalul vaselor de metal cunoscute în restul continentului. Doar numărul vasele de aur de la vest de Carpați și Vistula este aproximativ identic cu toate vasele de metal găsite între estul și sudul Carpaților și vestul Munților Altai.

Subcapitolul III.A (*Zur Herstellung der Metallgefäße und deren Verzierungen und zur Durchführung der Ausbesserungen*, p. 10-37) analizează modul de confecționare, ornamentare și reparare a vaselor de metal. Este o incursiune care trece de la calitate metalului la uneltele active (ciocane, dălți, dornuri, ferăstraie), pasive (nicovale, tipare, duze suflante) sau indirecte (materiale abrazive, gudron, ceară), pentru a atinge procesul concret de realizare și decorare a recipientelor, sfârșindu-se prin prezentarea diverselor tehnici de reparare. Ocupându-mă de acest subiect, pentru mine este o parte foarte interesantă a monografiei, care completează ceea ce știam despre acest meșteșug al epocii bronzului. Ilustrația este de foarte bună calitate și permite urmărirea vizuală a argumentărilor (Abb. 233-235).

Cum este și firesc, cel mai consistent subcapitol (III.B. *Die Typologie*, p. 37-147) este dedicat analizei tipologice. Cele mai reprezentative vase de metal prescrite ale acestui spațiu sunt așa numitele cazane nituite (*vernieteten Kessel/kljopanye kotly*). Discutate în repetate rânduri în literatura de specialitate, în monografia de față sunt avute în vedere cât mai multe detalii privind torțile, buza, corpul, fundul (Abb. 247-254), proporțiile (Abb. 255-256), ornamentele (Abb. 270-273) etc., rezultând 7 tipuri principale cu unele variante (Abb. 260, p. 79-91). În același mod au fost ordonate și alte categorii de vase cum sunt cele central europene (străchinile de tip Gusen, Fuchsstadt, Kirkendrup, etc.), amforele caucaziene, etc. În urma discuției privind cronologia lor (III.C. *Die chronologische Ansiedlung der Stücke und der Befunde*, p. 147-160), a rezultat un tabel tipo-cronologic „de pus în ramă”, pentru a putea fi consultat ori de câte ori se vrea o datare rapidă a vreunui recipient est european (Abb. 276). Nu puteau lipsi precizările privind atmosfera culturală în care aceste vase au circulat (III.D. *Zur historischen Dynamik der Metallgefäße im Arbeitsgebiet*, p. 160-169), subiect abordat și în alte sinteze anterioare⁵.

Încă de la început s-a precizat că se urmărește și stabilirea rolului social și cultic al vaselor de metal. De aceea s-a acordat o atenție specială urmării contextului,

constatării circumstanțelor și identificării locului de descoperire (III.E. *Fundkontexte, Fundumstände, Fundplätze*, p. 169-189). Există astfel vase de metal ca piese de inventar funerar (35 de exemplare), ca parte a unor depozite (ca. 35 de piese), găsite în așezări sau locuri de cult, ori descoperiri izolate (Abb. 280). După o introducere în tema poziționărilor speciale⁶, sunt consemnate descoperiri de vase așezate cu gura în jos, pe o parte, unele în altele, în cerc, ca păstrătoare a unor depozite, etc. (Abb. 282-284), distrugerea și deformarea lor sau numărul recipientelor de metal. De asemenea sunt amintite acele locuri cu un caracter deosebit de depunere precum înălțimile, pantele, canioanele sau descoperirile în apă. Toate acestea au permis o discuție cu privire la funcționalitatea și rolul pe care l-au jucat vasele de metal în viața de zi cu zi din acest spațiu, atenția căzând asupra acelor cazane nituite (III.F. *Zur Funktion und Rolle der Metallgefäße im Arbeitsgebiet, vornehmlich der vernieteten Kessel*, p. 189-203). Astfel s-a constatat că de-a lungul timpului a fost schimbată funcționalitatea lor inițială, cum este și cazul amintitului cazan cu trei picioare de la Gaidar. După reparare un vas nu mai putea păstra lichide, ci doar produse solide. Altele, după folosire, au fost depuse în morminte. Cu siguranță, vasele care prezintă gudron nu au fost utilizate pentru gătit. Unele vase nu au fost transportate cu ajutorul torților, acestea fiind prea fragile. Dimensiunile cazanelor nituite, de la piese miniaturale la recipiente care au peste 90 cm înălțime, sugerează de asemenea funcționalități diferite. Anumite contexte în care vasele au fost depuse în poziții speciale, arată folosirea lor în practici ceremoniale, așa cum este sugerat și de diversele reprezentări din lumea siberiană, miceniană, hitită, georgiană, asiriană sau indiană (Abb. 287-292) ori de sursele scrise.

Subcapitolul de concluzii (III.G. *Conclusio*, p. 203-208) are pe lângă varianta în limba rusă și una în limba română. De aceea aș încheia cu câteva aprecieri personale despre această monografie, dar nu înainte de a remarca anexa semnată de Steffen Kraus (*Archäometallurgische Untersuchungen an spätbronzezeitlichen Metallgefäßen*, p. 263-277). Ea conține analiza metalografică a cinci recipiente nord-pontice, patru din Republica Moldova (două cazane de la Molești și câte unul de la Popeasca și Gaidar) și unul din Rusia (cazanul de la Borisoglebsk) și o discuție privind analizele chimice a altor cazane ale bronzului târziu din spațiul est carpatic. Dacă piesele moldovenești se datează în secolele 13/12 BC, cazanul de la Borisoglebsk pe baza analogiilor tipologice a fost plasat

⁵E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, în PAS, 19, Kiel, 2002; E. Sava, *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului în spațiul pruto-nistrean (Noua-Sabatinoivka)*, Chișinău, 2014.

⁶O completare a unei preocupări mai vechi: T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzzeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (Bearb. u. Red.), *Bronzefunde aus Rumänien*, în PAS, 10, Berlin, 1995, 15-80.

între 2000-1500 BC (Abb. 1). Primele patru vase sunt din bronz, cu concentrații de staniu între 1,60 și 10,2 %, iar cel de la Borisoglebsk este din cupru. La preferatul nostru, cazanul nituit cu trei picioare de la Gaidar, corpul și picioarele au fost realizate dintr-o materie primă diferită.

O primă impresie, pe care sunt convins că o vor avea și cei care au curiozitatea să răsfoiască cele două volume, este de eleganță. O carte frumos tipărită, îngrijit realizată redacțional, o ilustrație de foarte bună calitate. Așa cum spuneam, hărțile de răspândire, planșele tipologice și cronologice sunt atât de lămuritoare încât nu trebuie să cunoști limba germană sau rusă să te descurci cu încadrarea crono-tipologică a vreunui recipient est carpatic. Cred că

acest lucru spune totul despre calitatea științifică pe care o are monografia de peste 4 kg a *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai*. După epuizare tirajului sunt convins că varianta electronica va fi accesată de sute de ori. Este un instrument care nu va lipsi, dacă nu de pe masa sau biblioteca preistoricienilor europeni, din memoria calculatorului lor. Recomand tuturor celor interesați de subiect să-și procure această carte de la autori sau de la Muzeul Național de Istorie a Moldovei. Este o bucurie!

Florin GOGĂLTAN